

Analytical Study of the Qajar Qalamdans at the Hermitage Museum

Arezoo Paydarfard*

Assistant Professor, Department of Carpets and Islamic Art, Faculty of Arts, Birjand University, Birjand, IRAN

Zeinab Niknasab

PhD student of Islamic Arts, Tabriz Islamic Arts University, Tabriz, IRAN

Mahtab Amiri

Master student of Iranian Islamic Art History, Isfahan Art University, Isfahan, IRAN

Abstract

Qalam and Qalamdan, essential tools for the dissemination of knowledge, have been integral to the development of civilization. The art of Qalamdan making holds a significant place in Iranian culture, particularly flourishing during the Safavid and Qajar eras. Influenced by European styles, Iranian Qalamdan painting evolved during this period. Today, exquisite Iranian Qalamdans can be found in prestigious museums worldwide. This study aims to address the following questions: 1. What is the variety and shape of the Qajar Qalamdans in the Hermitage Museum? 2. What motifs and decorations are utilized in decorating the selected Qalamdans from the Qajar period? The study delves into the historical background of Qalamdan making and lacquer painting in Iran, as well as the prevalent themes in Qalamdan painting during the Qajar era. Conclusions are drawn based on an examination and analysis of the motifs and decorations present on 35 Qajar Qalamdans housed in the Hermitage Museum. Employing a descriptive-analytical approach, this study utilizes a documentary method for data collection. The Qalamdans at the Hermitage Museum are categorized into two main shapes: sliding and lidded. Sliding Qalamdans outnumber lidded ones, with round heads featuring two distinct cutting methods: dragon fire and oval, with dragon fire being more prevalent. Lidded Qalamdans also exhibit a transverse cut. Decorative themes on Qalamdans vary, with landscapes, bird-and-flower motifs, and angelica being among the most common subjects, either individually or in combination on a single Qalamdan.

Keywords: Qalamdan, Qalamdan motifs, Papier-mache, Lacquer painting, Qajar period.

* Corresponding Author: a.paydarfard@birjand.ac.ir

Introduction

During the Safavid era, when calligraphy reached its pinnacle, the production of oil Qalamdars adorned with intricate paintings thrived. Remaining artifacts from the Safavid period are considered some of Iran's most authentic cultural treasures. This artistry persisted through the Zandiyeh and Qajar periods, culminating in further refinement by artists over three centuries (Shaiestefar, Shaiestefar, & Khazaei, 2011, p. 127- 128). The Hermitage Museum boasts an impressive collection of lacquered Qalamdars; however, comprehensive research on all Qalamdars in this collection is lacking. Thus, this study aims to classify the shapes, themes, and patterns of these Qalamdars. The research questions are as follows: 1. What is the variety and thematic content of the Qajar period Qalamdars at the Hermitage Museum? 2. How are the themes, motifs, and visual embellishments on the selected Qalamdars from the Qajar period categorized? This research adopts an analytical-descriptive methodology with data collection relying on a documentary approach. Images were sourced from the Hermitage Museum website.

1. Materials and Methods

In this article, the background of lacquer painting and Qalamdan-making in Iran will be initially explored. Subsequently, the themes prevalent in Qalamdan production during the Qajar period will be examined. Finally, the utilization of motifs and their abundance on Qalamdan surfaces will be scrutinized through the analysis of 35 Qalamdan samples from the Qajar period housed at the Hermitage Museum. The research methodology employed in this study is analytical-descriptive, with data collection conducted through a documentary approach. The images used were sourced from the Hermitage Museum website. The museum houses a total of 45 Qalamdars, with four samples crafted from papier-mâché not pertinent to the Qajar period excluded from this study. Additionally, six Qalamdars made from materials such as steel, gold, brass, wood, copper, silver, and marble fall outside the scope of this research due to their composition diverging from lacquer and papier-mâché. The remaining 35 samples are exclusively from lacquer and papier-mâché, all originating from the 18th and 19th centuries corresponding to the Qajar era in Iran (Table. 1). Therefore, this research focuses on the form and decoration of these 35 lacquered Qalamdars through data analysis, comparison, tables, and images.

2. Results

The findings obtained in response to the research questions revealed that the Qajar Qalamdars at the Hermitage Museum are categorized into two main shapes: sliding and lidded. Sliding Qalamdars outnumber lidded ones and were more prevalent during that period. All round-head sliding Qalamdars exhibit two cutting methods: torpedo mouth and oval. Lidded Qalamdars are further classified into rectangular and round-head categories, with rectangular lidded Qalamdars outnumbering round-head ones (Fig. 1). The decorative themes on Qalamdars encompass a diverse range, including flowers and birds, battle scenes, gilding (arabesque and framing, khataei), calligraphy, landscape painting, single portraits, court meetings, hunting scenes, animal depictions, and Tasheer. Some Qalamdars feature a singular theme like flowers and birds or gilding, while others combine multiple themes. Landscape motifs emerge as the most abundant among the samples, either individually or in conjunction with other themes. Following landscapes, flower and bird motifs and gilding with Khataei patterns have a significant presence. Floral motifs are prominently featured in Qalamdan decorations, with carnations and nightingales serving as key elements in this collection. Nasturtium and anemone flowers, apple blossoms, dahlias, and Raena flowers also constitute a substantial portion of flower and bird decorations, respectively. In certain instances, artists have focused on depicting a branch of carnation or hazelnut flower with a bird on the Qalamdan. Iconographic decorations and portrait paintings are also common embellishments found on these Qalamdars.

3. Discussion

Horizontal designs were more common in Qalamdars, with vertical designs appearing later (Robinson, 2007, p. 101). During the Qajar period, some Qalamdars featured elevation or landscape motifs, as seen in Qalamdars No.15 and 17. With social changes and the incorporation of Western cultural elements in the Qajar period, art, including painting, shifted towards naturalistic and European styles, particularly in thematic drawing. Portraits of women, especially European women (Fig. 3), and a preference for Christian themes and related compositions (Fig. 4) remained popular until the end of the Nasser period. Western influence can be observed in Qajar period paintings, particularly in lacquered works depicting perspective in architectural settings, spatial arrangements with birds, animals, and streams (Hosseiniyan, Soheili, & Eslami, 2019, p.19-21).

4. Conclusion

Many Qalamdars exhibit decorative tabulations, with khataei gilding decorations present in certain cases as background elements. Some samples also feature arabesque tracteries, depicted in four types: simple, ivy, cloudy, and double. Landscapes play a significant role in Qalamdan motifs and decorations, incorporating elements such as trees, hills, mountains, rocks, clouds, bushes, flowers, springs, and seas as decorative motifs. Trees are prevalent in the majority of Qalamdan samples, followed by other elements like bushes, mountains, rocks, clouds, and hills. Numerous animal motifs adorn Qalamdars, with a higher prevalence of horse and gazelle motifs due to the abundance of combat scenes and hunting grounds in the decorative motifs. Additionally, war tools such as shields, helmets, swords, and daggers are commonly depicted.

Authors contribution

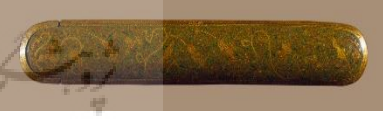

The first author suggested the topic, methodology, supervised the writing process, and managed the article. She also contributed

to a portion of the article's body. The second author played a role in completing the descriptive sections, creating tables, and writing the conclusion. The third author was involved in collecting historical information, drafting the article, and setting up initial tables.

Tab. 1: Information regarding the 35 selected Qalamdans from the Hermitage Museum and their decorative subjects

battle scenes	sliding Qalamdan with round-head/ Oval	Un named	Mid-19th century	22.9 * 4 * 3.2 Cm	Transparent & Opaque colors on a bright base		9
battle scenes	sliding Qalamdan with round-head/ Torpedo mouth	Un named	Mid-19th century	40.2 * 9 * 6.7 Cm	Transparent & Opaque colors on a black base		10
battle scenes	sliding Qalamdan with round-head/ Torpedo mouth	Un named	The third quarter of the 19th century	40.3 * 9.6 * 7.5 Cm	Transparent & Opaque		11
land scape painting/ portrait Painting	sliding Qalamdan with round-head/ Torpedo mouth	Un named	First half of the 19th century	23 * 4.5 * 3.7 Cm	Transparent & Opaque colors		12
Fath Ali Shah's Royal court	Rectangular lidded/ with Separable lid	Un named	First half of the 19th century	27 * 6.3 * 4.5 Cm	Transparent & Opaque colors		13
land scape painting	sliding Qalamdan with round-head/ Oval	Un named	First half of the 19th century	22.3 * 3.8 * 3 Cm	Transparent & Opaque colors		14
land scape painting/Single portrait	sliding Qalamdan with round-head/ Unknown	Najaf Ali	First half of the 19th century	23.5 * 4.1 * 3.2 Cm	Transparent & Opaque colors		15
land scape painting	sliding Qalamdan with round-head/ Unknown	Un named	Mid-18th century	23.7 * 4.3 * 3.4 Cm	Transparent & Opaque colors		16
land scape painting	sliding Qalamdan with round-head/ Unknown	Un named	Mid-19th century	23.2 * 4 * 3.2 Cm	Transparent & Opaque colors		17

land scape painting	Rectangular lidded/ with Separable lid	Un named	First half of the 19th century	27 * 62 * 4.5 Cm	Transparent & Opaque colors		18
court meetings/ Flower & Bird/ portrait Painting	Rectangular lidded/ with Separable lid	Un named	The third quarter of the 19th century	27 * 62 * 4.3 Cm	Transparent & Opaque colors		19
Portrait of the king/ land scape painting	Rectangular lidded/ with Separable lid	Un named	Late 1830s	27.2 * 63 * 4.5 Cm	Transparent & Opaque colors		20
hunting grounds	sliding Qalamdan with round- head/ Torpedo mouth	Un named	Mid-19th century	23 * 4 * 3.3 Cm	Transparent & Opaque colors		21
land scape painting	sliding Qalamdan with round- head/ Torpedo mouth	Un named	First half of the 19th century	24.8 * 4.4 * 3.4 Cm	Transparent & Opaque colors		22
Woman's courtly Gathering/ land scape painting	Rectangular lidded/ with Separable lid	Un named	The first half of the 19th century	27 * 63 * 4.5 Cm	Transparent & Opaque colors		23
portrait Painting/ land scape painting	Rectangular lidded/ with Separable lid	Un named	The first half of the 19th century	27 * 61 * 4.3 Cm	Transparent & Opaque colors		24
land scape/Celebration paintings	round-head lidded/ with locks and hinges	Un named	Early 18th century	25.5 * 5.4 * 4.2 Cm	Transparent & Opaque colors		25
Gilding (khataei & two arabesque with framing)	sliding Qalamdan with round- head/ Torpedo mouth	Un named	Late 19th century	29 * 52 * 4.3 cm	Opaque colors		26

land scape painting with Tashcer & Hal kari Technique	sliding Qalamdan with round- head/ Unknown	Aqha Seyyed Mohammad Emami	The third quarter of the 19th century	41 * 9 * 7.5 Cm	Gilding with gold on a red base		27
land scape painting with Tashcer & Hal kari Technique	sliding Qalamdan with round- head/ Unknown	Aqha Seyyed Mohammad Emami	The third quarter of the 19th century	41 * 9.5 * 8 Cm	Gilding with gold on a black base		28
Calligraphy/ Flower & Bird/ gilding(khatai, Medallion & Emsign)	sliding Qalamdan with round- head/ Unknown	Un named	Late 19th century	23.3 * 4 * 2.7 Cm	Gold & Transparent & Opaque colors		29
Flower & Bird/ Calligraphy/ gilding with Floral Patterns	sliding Qalamdan with round- head/ Torpedo mouth	Un named	Late 19th century	24.6 * 4.7 * 3.5 Cm	Transparent & Opaque colors		30
gilding with Floral Patterns (arabesque and khataci)	rectangular lidded/with locks and hinges	Jafar al- Hossini	Mid-18th century	27 * 5.6 * 4.6 Cm	Gold & Opaque colors		31
gilding with Floral Patterns(arabesque and khataci)	sliding Qalamdan with round- head/ Torpedo mouth	Un named	Late 19th century	31.5 * 5 * 4.2 cm	Opaque colors		32
Floral Patterns(khataci/Geometric & Interlacing arabesque)	sliding Qalamdan with round- head/Unknown	Ali Asghar	About the year 1884	20.5 * 3.3 * 2.7 Cm	Gold & Transparent & Opaque colors		33
land scape painting/ single portrait	sliding Qalamdan with round- head/ Torpedo mouth	Un named	About the year 1840	9.2 * 2.2 * 1.7 Cm	Transparent & Opaque colors		34
gilding with Floral Patterns (arabesque and khataci)	sliding Qalamdan with round- head/ Unknown	Un named	About the year 1880	22.5 * 3.7 * 3.4 Cm	Transparent & Opaque colors on a red base		35

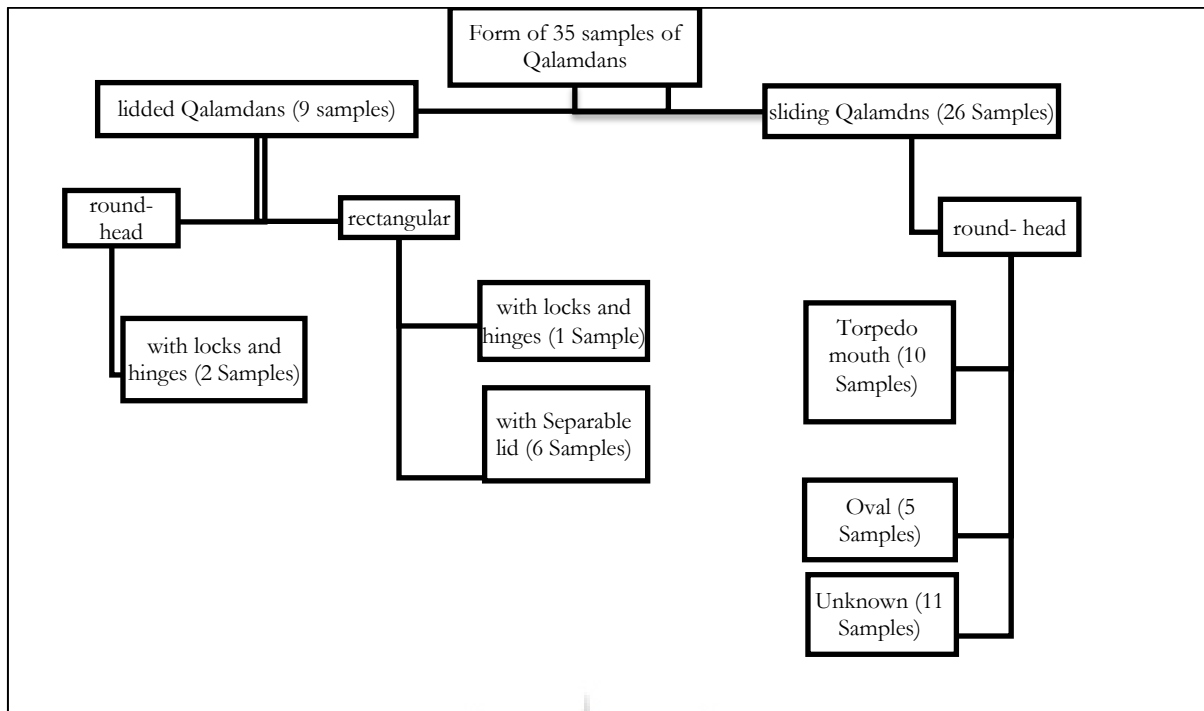

Fig. 1: Formal classification of Qalamdans

5. References

- Ehsani, Mohammad Taghi. (1999). The art of Qalamdan making in Iran. *Iran Nameh*. (67): 561-568. [in Persian]
- Eskandari, Mina. (2002). Papier Mache oil (lacquer) painting. *Book of Month of Art*. (53 & 54): 148-150. [in Persian]
- Azhand, Yaqhoob. (2012). Karestan Honary Agha Najafali. *Fine Arts - Visual Arts*. 18(4): 33-42. [in Persian]
- Azhand, Yaqhoob. (2017). Life and Works of Ali Ashraf. *Fine Arts - Visual Arts*. 23(1): 29-38. [in Persian]
- Pakbaz, Rouin. (2015). One-volume encyclopedia of art (second edition). Tehran: Contemporary Culture Publications. [in Persian]
- Panjeh Bashi, Elahe; & Amani Rad, Fatemeh. (2021). Study of the motif of the dog in the Qalamdan works of Aghanajfeli an artist of the period of Mohammad Shah Qajar. *Jelveh Honar*. 13(30): 18 -32. [in Persian]
- Jahanbakhsh, Hana; & Sheikhi Narani, Haniyeh. (2015). Research on the bird-and-flowers motifs and their use in traditional arts of Iran (Zandiyeh and Qajar period). *New History*. (16): 129-162. [in Persian]
- Hosseini Motlaq, Seyyedeh Malihe. (2012). An attitude towards bird-and-flowers painting with an emphasis on the works of Agha Lotfali Shirazi painter. *Naqsh Mayeh*. 7(17): 23-35. [in Persian]
- Hosseini, Hira; Soheili, Jamaloddin; & Eslami, Seyyedeh Sepide. (2019). Investigation of the social-political developments of the Qajar period in the wall paintings of Imam Juma's house in Tehran. *Jelveh Honar*. 12(3): 7-24. [in Persian]
- Khalili, Nasser. (2007). *Lacquer works* (Sudabe. Rafiei Sakhai, Trans.). Tehran: Karang. [in Persian]
- Robinson, B. (2007). Lacquer painting in the Qajar era. (Translated by Ardeshir Eshraghi). *Golestan honar*. (9): 101-110. [in Persian]
- Rostami, Mustafa. (2013). *Iramian Bookbinding*. Tehran: Matn. [in Persian]
- Shaiestefar, Mahnaz; Shaiestefar, Zohreh; & Khazaei, Rezvan. (2011). Social investigation of the presence of women in Qajar Qalamdans in the collection of Nasser Khalili. *Women in Culture and Art*. 4(1): 127-148. [in Persian]
- Shahri, Jafar. (1992). *Old Tehran* (third edition, vol. 1). Tehran: Bina. [in Persian]
- Saremi, Mohammad. (2003). Mohammadzaman, the painter of flower arrangements in Qalamdan. *Book of the Month of Art*. (63 & 64): 151-144. [in Persian]
- Safaran, Elias; & Sarikhani, Majid. (2010). Qalamdan and its manufacturing technique in the Safavid and Qajar periods. *Binab(Surab Mebr)*. (15): 80-91. [in Persian]
- Attarzadeh, Abdul Karim; & Seif, Narjes. (2017). Analysis of the lacquer painting of the Qajar period (based on the works in the Golestan Palace Museum). *Rabpooie honar/ Visual Arts*. 1(1): 69-79. [in Persian]
- Karimzadeh Tabrizi, Mohammad Ali. (2000). *Qalamdan and other oil industries of Iran*. London: Satrap and Mostofi. [in Persian]
- Canby, Sheila R. (2010). *Iranian painting* (Mehdi. Hosseini, Trans.). Tehran: University of Art Press. (Original work published 2004). [in Persian]

- Mahmoudi, Fataneh. (2021). the role of the dominant discourse systems of the Qajar period in the visual texts of the Qalamdans. *The Path of Artificial Arts*. 1(2): 103-121. [in Persian]
- Naderi Alam, Ali; & Chalipa, Kazem. (2010). Investigation of the evolution of painting, especially landscape painting in Qalamdan painting from the Safavid period to the end of the Qajar period. *Negareh*. 5(16): 43-56. [in Persian]
- Nazemian, Shokoufeh. (2011). *Investigating the types of flower and bird motifs used in Safavid, Zandiyeh and Qajar period paintings* (unpublished master's thesis). Faculty of Visual Arts, University of Tehran. [in Persian]
- Landau, Ami.S. (2015). *Man, Mode, and Myth: Muhammad Zaman ibn Haji Yusuf*. Pearls on a String: Artists, Patrons, and Poets at the Great Islamic Courts, 166-203.

بررسی و تحلیل نقوش و تزیینات قلمدان‌های دوره قاجاریه موزه آرمیتاژ

آرزو پایدارفرد *

استادیار گروه فرش و هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

زینب نیک‌نسب

دانشجوی دکتری هنر اسلامی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

مهتاب امیری

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ هنر ایران اسلامی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

قلم و قلمدان همگام با رشد تمدن تطور یافته و قلمدان‌سازی به عنوان یک هنر دیرینه، نقش به‌سزایی در فرهنگ ایران دارد. قلمدان‌سازی در ایران دوره صفویه و قاجاریه به اوج شکوفایی رسید. در این دوران قلمدان‌نگاری ایران تحت نفوذ شیوه‌ی اروپایی قرار گرفت و امروزه بسیاری از قلمدان‌های ایرانی در موزه‌های معتبر دنیا نگهداری می‌شوند. با توجه به تعداد قلمدان‌های قاجاریه موزه آرمیتاژ، مسئله پژوهش به چگونگی طبقه‌بندی شکل، موضوعات و نقوش قلمدان‌ها از منظر بصری می‌پردازد. بر این اساس، در پژوهش حاضر به سؤالات زیر پاسخ داده شده: ۱- شکل، موضوعات، نقوش و تزیینات بصری زینت‌دهنده قلمدان‌های منتخب دوره قاجاریه چگونه طبقه‌بندی می‌شوند؟ این پژوهش به دنبال دستیابی به اطلاعاتی پیرامون تزیینات و شکل ۳۵ نمونه قلمدان قاجاری موجود در موزه آرمیتاژ روسیه است که از قدیمی‌ترین نگارخانه‌های هنری با آثار فاخر ایرانی است. پژوهش حاضر بر اساس ماهیت و روش توصیفی-تحلیلی بوده و شیوه گردآوری اطلاعات این نوشتار به روش اسنادی است. قلمدان‌های موزه آرمیتاژ از لحاظ کاربرد و شکل در دو دسته کلی طبقه‌بندی می‌شوند: ۱- کشویی ۲- درب‌دار. تعداد قلمدان‌های کشویی بیشتر از درب‌دار بوده و تمام قلمدان‌های کشویی، کله گرد هستند که دو شیوه برش مختلف دارند: ۱- دهان اژدری ۲- بیضی؛ که شیوه برش دهان اژدری متداول‌تر از بیضی است و قلمدان‌های درب‌دار نیز همگی برش عرضی دارند. موضوعات قلمدان‌نگاری‌ها متنوع است که از این بین منظره‌پردازی، گل و مرغ و کاربرد نقوش گیاهی در قالب هنر تذهیب بیشترین فراوانی را دارند که به شکل یک موضوع و یا ترکیبی از چند موضوع روی یک قلمدان به چشم می‌خورد.

واژگان کلیدی:

قلمدان، نقوش قلمدان، پایه ماشه، نقاشی لاک، دوره قاجار.

یکی از هنرهای سنتی ایران که رابطه‌ای نزدیک با فن کتابت دارد، قلمدان‌سازی است. این هنر ظریف و ارزشمند، شهرت بین‌المللی دارد؛ شاهد مدعا این‌که برخی از قلمدان‌های ایرانی زینت‌بخش بزرگ‌ترین موزه‌های جهان شده است. از دوره سلجوقیان تا تیموریان به دلیل حمایتی که از شعرا، نویسندگان و هنرمندان وجود داشت، هنر قلمدان‌سازی و قلمدان‌نگاری، پیشرفت بسیاری نمود. در دوره صفویه که خوشنویسی به بالاترین حد خود رسیده بود، صنعت و فن قلمدان‌سازی روغنی که مزین به مجالس نقاشی نفیس و دلپذیر بود، به اوج خود رسید. قلمدان‌های برجای مانده از دوره صفویه از اصیل‌ترین آثار فرهنگی ایران به شمار می‌روند. در دوره‌های زندیه و قاجاریه نیز همچنان این هنر در اوج بود تا در اواخر دوره قاجاریه صورت‌تگران طی سه سده این فن را به کمال رسانیدند (Shaiestefar, Shaiestefar, & Khazaei, 2011, p. 127- 128). در ابتدای کار، هنرمندان توجه بر این داشتند قلمدان‌های محکم و خوش‌دستی بسازند؛ بنابراین قلمدان‌های اولیه ساده و بدون طرح است؛ اما رفته‌رفته این صنعت با ذوق و ابتکار هنرمند ایرانی با تزئیناتی چون گل و مرغ، تذهیب، تشعیر، جدول‌سازی، منظره‌پردازی، صحنه‌های بزم، چهره‌پردازی، قدنام‌سازی، صحنه‌های رزمی، درباری، شکارگاهی، خوشنویسی و غیره آمیخت. قلمدان‌نگاری قاجاریه، تحت تأثیر شیوه‌های اروپایی زمان خود قرار گرفت و بر قلمدان‌ها پرسپکتیو و عمق‌نمایی چهره‌ها و صحنه‌های مسیحی و مذهبی پدیدار شد. هرچند در موزه آرمیتاژ مجموعه چشمگیری قلمدان‌های لاک‌ی قاجاری وجود دارد؛ اما تاکنون پژوهشی که به شناخت تمامی قلمدان‌های این مجموعه نفیس پردازد صورت نگرفته است؛ لذا هدف پژوهش، دستیابی به طبقه‌بندی شکلی، موضوعی و نقوش این قلمدان‌هاست؛ بنابراین سؤالات پژوهش این‌گونه تبیین می‌شوند: ۱- تنوع و شکل قلمدان‌های دوره قاجاریه موجود در موزه آرمیتاژ چگونه است؟ ۲- موضوعات و نقوش و تزئینات بصری زینت‌دهنده قلمدان‌های منتخب دوره قاجاریه چگونه طبقه‌بندی می‌شوند؟

در مقاله حاضر ابتدا به پیشینه قلمدان‌سازی و نقاشی لاک‌ی در ایران پرداخته می‌شود و سپس موضوعات قلمدان‌نگاری در دوره قاجاریه مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نهایت با بررسی و تحلیل نقوش و تزئینات ۳۵ نمونه قلمدان مربوط به دوره قاجاریه که در موزه آرمیتاژ نگهداری می‌شوند، کاربرد نقوش و فراوانی آنها بر سطح قلمدان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته و شیوه گردآوری اطلاعات این نوشتار به روش اسنادی است و تصاویر از سایت موزه آرمیتاژ دریافت شده است. تعداد کل قلمدان‌های موجود در این موزه ۴۵ نمونه است که ۴ نمونه از آن‌ها هرچند از جنس پایه ماشه هستند؛ اما چون مربوط به دوره قاجاریه نیستند لذا در این پژوهش قرار نمی‌گیرند. همچنین ۶ قلمدان نیز از جنس فولاد و طلا، برنج، چوب، مس، نقره و مرمر هستند که چون پایه ماشه و لاک‌ی نیستند خارج از دایره تحقیقاتی این پژوهش هستند. ۳۵ نمونه قلمدان باقی پایه ماشه و لاک‌ی هستند و تاریخ ساخت همگی آن‌ها مربوط به قرون ۱۸ و ۱۹ میلادی مطابق با دوره قاجاریه در ایران است؛ لذا در این پژوهش به بررسی فرمی و تزئینی این ۳۵ نمونه قلمدان لاک‌ی از طریق تحلیل مقایسه داده‌ها و جداول و تصاویر پرداخته می‌شود.

۱. پیشینه پژوهش

احسانی در مقاله «هنر قلمدان‌سازی در ایران» ۱۳۷۸ به چگونگی ساخت قلمدان‌های روغنی عصر زندیه، صفویه و قاجاریه پرداخته است (Ehsani, 1999). کریم زاده تهریزی در کتاب «قلمدان و سایر صنایع روغنی ایران» ۱۳۷۹ به تجزیه و تحلیل شکل و تزئینات قلمدان‌ها به‌طور کامل پرداخته است (Karimzadeh Tabrizi, 2000). اسکندری در مقاله «نقاشی روغنی (لاکی) پایه تماشا» ۱۳۸۱ به شیوه ساخت قلمدان توجه داشته است (Eskandari, 2002) و صارمی ۱۳۸۲ در مقاله «محمد زمان نقاش گل‌آرای قلمدان» به ساخت و شکل قلمدان‌ها توجه کرده است (Saremi, 2003).

لازم به ذکر است AMY S. (Amy Sue) LANDAU (۲۰۱۵)، در پژوهشی با عنوان «انسان، سبک و اسطوره: محمدمزمان بن حاجی یوسف» اشاره می‌کند که نخستین قلمدان‌نگاری در سال ۱۱۰۶ هجری با رقم یاصحاب‌الزمان توسط محمد زمان، با امضای او و با تکنیک زیرلاکی خلق شد. این اثر در موزه آرمیتاژ سن پترزبورگ نگهداری می‌شود (Landau, 2015). صفاران و ساریخانی در مقاله‌ای با عنوان «قلمدان و تکنیک ساخت آن در دوره صفویه و قاجاریه» ۱۳۸۹ به شرح و نحوه ساخت قلمدان پرداخته‌اند (Safaran & Sarikhani, 2010). همچنین نادری عالم و چلیبا در مقاله «بررسی تحول نقاشی به‌ویژه منظره‌سازی در قلمدان‌نگاری دوره صفوی تا اواخر دوره قاجاریه» ۱۳۸۹ منظره‌سازی و نفوذ سبک اروپایی در نقاشی این دوره را مورد مطالعه قرار داده است (Naderi Alam & Chalipa, 2010). مهناز و زهره شایسته فر و خزائی در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی اجتماعی حضور زنان در قلمدان‌های قاجاری در مجموعه ناصر خلیلی» ۱۳۹۱ به بررسی نقوش به‌کار رفته بر روی قلمدان‌های دوره قاجاریه پرداخته‌اند و پیکره‌های زن و تأثیر و بازتاب هنر غربی بر روی نقاشی‌های این زمان را مورد بررسی قرار داده‌اند (Shaiestefar, Shaiestefar & Khazaei, 2011). حسینی مطلق ۱۳۹۲ در پژوهش «نگرش پیرامون نقاشی گل و مرغ با تأکید بر آثار لطفعلی صورنگر شیرازی» (Hosseini Motlaq, 2012) و جهانبخش و شیخی نارانی در مقاله «پژوهشی پیرامون نقش گل و مرغ و کاربرد آن‌ها در هنرهای سنتی ایران (دوران زندیه و قاجاریه)» ۱۳۹۵ به معرفی نقاشی‌های گل‌ومرغ دوره قاجاریه و هنرمندان این شیوه پرداخته‌اند (Jahanbakhsh & Sheikhi Narani, 2015). در مقاله دیگری تحت عنوان «زندگی و آثار علی اشرف» نوشته آژند ۱۳۹۷، آثار قلمدان‌نگاری هنرمند، علی اشرف معرفی و مورد بررسی قرار گرفته است (Azhand, 2017). در مقاله «تحلیل در نقاشی لاک‌ی دوره قاجار (بر اساس آثار موجود در کاخ‌موزه‌ی گلستان)» نوشته عطارزاده و سیف به سال ۱۳۹۷ آثار لاک‌ی دوره قاجار موجود در موزه کاخ

گلستان معرفی و تحلیل شده است (Attarzadeh & Seif, 2017). پنجه باشی و امانی راد نیز (۱۴۰۰) در مقاله‌ای تحت عنوان «مطالعه نقش مایه سگ در آثار قلمدان‌نگاری آقاجعلی هنرمند دوره محمدشاه قاجار» در خصوص آقاجعلی یکی از قلمدان‌نگاران دوره قاجاریه و شیوه کار او سخن گفته است (Panjeh Bashi & Amani Rad, 2021).

همچنین معدود پایان‌نامه‌هایی از جمله «بررسی انواع نقوش گل و مرغ استفاده شده در نقاشی‌های دوره صفویه، زندیه و قاجاریه» نوشته ناظمیان ۱۳۹۱ به بررسی این نوع نقاشی که بر روی قلمدان‌ها نیز استفاده می‌شده اشاره کرده است (Nazemian, 2011).

در زمینه بررسی تزیینات قلمدان‌های دوره قاجاریه به صورت مطالعه موردی بر تمامی قلمدان‌های دوره قاجاریه موزه آرمیتاژ تاکنون مقاله‌ای نگاشته نشده است و پژوهش‌های موجود، پیرامون شیوه‌های ساخت قلمدان و تحلیل نقوش و تزیینات آن‌ها در دوره‌های مختلف و زندگی نقاشان قلمدان‌نگار نگاشته شده است که در هیچ کدام به مطالعه جامع نمونه‌های یک موزه با قدمت همچون موزه آرمیتاژ با این تعداد چشمگیر قلمدان ایرانی پرداخته نشده است.

۲. پیشینه قلمدان‌سازی و نقاشی لاک‌ی

قلمدان‌سازی هنری سنتی است که ارتباط نزدیکی با فرهنگ و هنر ایران دارد. از زمانی که قلم نقشی در خط و کتابت پیدا کرد، حرفه قلمدان‌سازی نیز در کنار آن رشد کرد.

قلمدان محفظه‌ای است برای حفظ قلم. ساخت قلمدان با ساخت قالب قلمدان آغاز می‌شود. هر کدام از مراحل ساخت قلمدان به دست یک استاد جداگانه و با چند شاگرد صورت می‌گرفته است. به‌طور مثال گروهی به ساخت قالب از چوب شمشاد و یا گلابی می‌پرداختند، گروه دیگر که تکه‌های ریز مقوا و کاغذ را بر روی قالب می‌چسباندند، قلمدان‌ها را ساخته و پس از خشک شدن، آن‌ها را در اختیار نقاشان و مذهبیان قرار می‌دادند. چسب مصرف شده نیز از لعاب سریش (یزد) بود. یک گروه هم به کار نقش زدن بر روی قلمدان‌ها مشغول بودند. به این ترتیب که ابتدا سطح قلمدان را صیقل داده و بعد بر روی آن نقاشی می‌کردند. نقوش بیشتر خیالی بود اعم از نقوش جانوری، طرح‌های تزیینی، گل‌وبته، پرندگان زیبا و گاهی نیز چهره‌ای از دلدادگان، شکارگاه و غیره. در ادامه جهت روغن‌کاری و جلا دادن و تثبیت نقاشی‌ها از روغن کمان استفاده می‌شد (Eskandari, 2002, p. 149).

قلمدان‌هایی که از دوره ساسانی تا قرن نهم هجری قمری رواج داشته از چوب و فلز ساخته می‌شد و اغلب طلاکوب و نقره‌کوب و نقوش روی آن‌ها ساده و به شیوه قلم‌زنی بوده و گاهی نیز مرصع می‌شدند. قلمدان‌های فولادی مرصع و طلاکوب اشرافی بوده و بر روی بعضی از آن‌ها تصاویر گوناگون و اشکال هندسی و اسلیمی و آیات قرآنی و ادعیه کنده‌کاری می‌شد و گاهی نام مالک و سازنده و نام سلاطین وقت نقش می‌بست. از قرن نهم تا نیمه قرن یازدهم هجری قمری را تاریخ ساخت و ابداع قلمدان مقوایی ذکر کرده‌اند و مدارک مستندی از قلمدان‌های مقوایی منقوش از اواخر دوره صفویه به بعد وجود دارد (Safaran & Sarikhani, 2010, p. 80- 81). در دوره صفوی ساخت قلمدان از جنس مقوا و با تکنیک نقاشی زیر لاک‌ی ابداع و باعث ایجاد تحولی در هنر و صنعت کشور شد. هنر قلمدان‌سازی در دوره صفویه از اواخر دوره شاه عباس اول و با تهیه قلمدان‌هایی به شیوه پاییه ماشه رایج شد. نقاشی لاک‌ی با جلدسازی چرمی شروع شد و در طراحی روی چرم و کاغذ و آستر بدرقه از شبکه‌بندی با بریدگی‌های توری مانند استفاده کردند و بعدها با خمیر کاغذ و چسب پاییه ماشه صورت گرفت. محمدمزمان از شناخته‌شده‌ترین هنرمندان در حوزه قلمدان‌نگاری است که قلمدان‌های لاک‌ی متعددی با امضای خود او باقی مانده است (Naderi Alam & Chalipa, 2010, p. 45- 44).

شیوه نقاشی لاک‌ی که با محمدمزمان و علیقلی بیگ‌جبار شروع شده بود و با نقاشانی چون محمدعلی و سپس علی اشرف، محمدصادق و محمدهادی در دوره افشاریه و سپس زندیه ادامه یافت. علی اشرف عمدتاً به موضوع گل‌ومرغ می‌پرداخت و منحصرأ در عرصه نقاشی زیرلاک‌ی فعالیت می‌کرد و این شیوه را به کمال رسانید. محمدصادق و محمدهادی هر دو از شاگردان علی اشرف بودند که محمدصادق در همه زمینه‌های نقاشی اعم از رنگ روغنی، دیوارنگاری و قلمدان‌نگاری فعال بود و محمدهادی در تذهیب و تشعیر مرقعات فعالیت می‌کرد و در نقاشی گل‌ومرغ گوی سبقت را از دیگران ربود (Rostami, 2013, p. 29- 28).

نقش اجتماعی قلمدان را نیز می‌توان از این حیث در نظر داشت که معمولاً کاتبان از هر صنف و طبقه‌ای یک قلمدان داشتند که نشانگر شغل ایشان بود (Khalili, 2007, p. 212). گاهی قلمدان نمادی از عنایات ملوکانه به طبقه کاتب بوده است. آنجا که سلطان یا حاکم، قلمدانی را به شخصی عطا می‌کرد، همگان می‌دانستند که شاهین اقبال بر دوش کاتب نشست و احتمالاً به وزارت و یا منصبی اداری گماشته خواهد شد و متقابلاً باز پس گرفتن قلمدان، نشان از عزل صاحب منصب بود (Shahri, 1992, p. 69- 68). قلمدان زیرمجموعه آثار لاک‌ی محسوب می‌شود که با دور هم پیچیدن کاغذ و چسب ساخته می‌شود (پاییه ماشه) و به علت آن که نقاشان و صورت‌نگاران بر روی جلدها و قلمدان‌ها هنگام ساخت روغن کمان به کار می‌بردند آن را روغنی- سازی نام نهاده‌اند. نقاشی‌های زیرلاک‌ی یا روغنی به هنرهایی اطلاق می‌شود که رویه آثار را پس از نقاشی کردن به‌وسیله روغن کمان می‌پوشانند. روغن کمان همانند شیشه شفاف روی نقوش را قرار گرفته و از نفوذ رطوبت و هوا و سایر ضایعات جلوگیری می‌کند و باعث استحکام، شفافیت، ظرافت و زیبایی اثر می‌شود (Naderi Alam & Chalipa, 2010, p. 44).

هنر لاک‌ی یا لاک‌ی روغنی از دوره‌های پیشین در ایران رواج داشته و جلدهای روغنی بسیار نفیس از دوره تیموری موجود است؛ اما در دوران صفویه توجهی ویژه به این هنر به‌ویژه در قلمدان‌نگاری شد و در دوره قاجاریه به اوج کمال و شکوفایی رسید. اکثر هنرمندان قاجاریه یا قلمدان‌نگار بودند یا دستی در این هنر داشتند. قلمدان‌های ابتدایی صرفاً برای محافظت از ابزار نگارش و قلم‌ها به کار می‌رفت؛ اما هنرمند ایرانی سلیقه و توانایی خود را روی قلمدان‌ها به‌خوبی اعمال نموده و از نقوش متأثر از نگارگری و بعدها منظره‌سازی و فرنگی‌سازی برای قلمدان‌نگاری بهره برد.

از اواسط عهد صفوی صنعت قلمدان‌سازی روغنی که مزین به مجالس نقاشی نفیس بود در ایران رواج یافت و تا آخر دوران قاجاریه صورت‌نگاران طی سه قرن این فن را به اوج ترقی و کمال رسانیدند به‌طوری که بر قلمدان‌های فلزی که تا پیش از این دوران مورد استفاده قرار می‌گرفت برتری یافت.

قلمدان‌های دوره صفویه و قاجاریه شباهت‌های تکنیکی و ساختاری بسیاری دارند؛ اما تفاوت‌هایی نیز دارند. قلمدان صفوی بزرگتر و مسطح‌تر از قلمدان عصر قاجاریه است. آثار قلمدان‌نگاری در دوره افشاریه و زندیه کمتر و در مقایسه با آثار صفوی از نظر کیفیت در سطح پایین‌تری قرار گرفت و نقاشی عهد زندیه که ادامه سنت فرنگی‌سازی صفوی بود با تغییرات اندکی به دوره قاجاریه منتقل شد. در این دوره تنوع و نوآوری و سبک‌های متنوع متناسب با سلیقه مختلف و به سبب تماس با دنیای غرب پدیدار گشت. هنر قلمدان‌سازی و جلد‌های لاک‌ی به تشویق شاهان قاجاریه و حمایت رجال و شاهزادگان این زمان رونق و اعتباری تمام یافت و قلمدان‌سازان، صورت‌نگران و تذهیب‌کاران در شهرهایی مانند اصفهان، شیراز، تبریز، مشهد و تهران در سراها و بازارهای مخصوص گرد آمده به ادامه این هنر در کارگاه‌های خود اشتغال ورزیدند (Ehsani, 1999, p. 565). صورت‌نگران ایرانی، آثار هنری غرب را که فرنگی‌سازی می‌نامیدند مانند دورنما‌سازی، پرتره‌سازی و صورت‌سازی جانوران که پیش از این زمان معمول نبود به وجهی شایسته از هنر غرب اقتباس نموده و با هنرهای خود درآمیختند و بر روی قلمدان‌ها با سبکی استادانه منعکس ساختند. این گونه تصاویر بر روی قلمدان‌ها آنچنان جالب توجه بود که هنر دوستان اروپایی را شیفته خود می‌ساخت. باید گفت در این زمان، قلمدان‌های ایرانی بهترین ره‌آورد و ارمغان اروپائیان در بازگشت به کشورشان بود (Ehsani, 1999, p. 566). احتمالاً محمدزمان نخستین کسی بود که این گونه نقاشی را تجربه کرد. پس از او بسیاری از نقاشان سده دوازدهم و سیزدهم قلمدان‌نگار بودند و برخی از آن‌ها چون علی اشرف و آقا نجف تقریباً تمامی فعالیت خود را به این هنر تخصیص داده بودند (Pakbaz, 2015, p. 482). با روی کار آمدن فتح‌علی شاه هنر قلمدان‌نگاری پیشرفت خود را حفظ کرد. در ابتدا نقوش روی قلمدان‌ها بسیار ساده بود و پیوند نزدیک با نگارگری داشت؛ اما ورود نقاشی غرب به ایران و آشنایی هنرمندان با آن سبب شد نگاهی طبیعت‌گرایانه به منظره داشته باشند. در دوره قاجاریه با ورود قلمدان‌های منظره‌پردازی شده از روسیه به ایران هنرمندان مناظری به شیوه اروپایی بر روی قلمدان‌ها ترسیم کردند، چون اغلب نقاشان، قلمدان‌نگار نیز بودند به همین دلیل منظره‌پردازی بر روی قلمدان‌ها از دوره صفوی تا اواخر دوره قاجاریه به‌طور کامل متأثر از منظره‌پردازی آن دوران بوده است (Naderi Alam & Chalipa, 2010, p. 43).

نقاشی دوره قاجاریه، به نظر غربی‌های اواخر سده بیستم، عجیب می‌آمد. طبیعت بی‌جان، چهره‌پردازی، موضوع‌های تاریخی و مضمون‌های انجیلی در روی قلمدان‌ها و قاب آینه‌ها دیده می‌شود. سایه‌روشن کاری و تلاش در جهت به‌کار گرفتن پرسپکتیو به‌طور هم‌زمان در فضایی که صرفاً دو بعدی است قابل تأمل است ولی از دیدگاه هنرمندانی که این آثار را آفریدند، این طرز از بیان نشان از ابتکار عمل آن‌ها دارد که در عین حال به ذائقه حامیانشان نیز خوش می‌آمد (Canby, 2010, p. 125). در دوره قاجاریه موضوعات متنوعی بر روی قلمدان‌ها رقم خورد که شامل مضامین مذهبی، افراد، شاهان و حیوانات، صحنه‌های درباری، موضوعات رزمی و حماسی، موضوعات عرفانی، منظره‌سازی، گل‌ومرغ، تذهیب، خوشنویسی، فرنگی‌سازی، تشعیر و حلکاری است.

۳. بررسی و تحلیل نقوش و تزیینات ۳۵ قلمدان دوره قاجاریه موزه آرمیتاژ

موزه آرمیتاژ از قدیمی‌ترین موزه‌های جهان، در شهر سن‌پترزبورگ روسیه و بزرگترین موزه این کشور و سومین موزه بزرگ جهان است. در این موزه آثار ایرانی شامل سنگ‌نگاره‌ها، ظروف و اشیاء فلزی، نقره‌ای و طلایی دوره ساسانی و هخامنشی، نگاره‌های متعدد و نیز اشیائی مانند ادوات جنگی، زیورآلات، مجسمه‌ها و نیز قلمدان‌های مختلف نگهداری می‌شود.

۳۵ نمونه قلمدان پایه ماشه و لاک‌ی در این موزه وجود دارد که تاریخ ساخت همگی آن‌ها مربوط به قرن‌های ۱۸ و ۱۹ میلادی مطابق با دوره قاجاریه در ایران است. این موزه به دلیل داشتن تعداد چشمگیری قلمدان لاک‌ی قاجاری مورد مطالعاتی این پژوهش قرار گرفته و این تعداد قلمدان با نقوش زیرلاکی در یک مجموعه خود دلیل محکمی بر اهمیت مطالعه این نمونه‌ها است. با توجه به طولانی شدن مقاله از ذکر جدول اطلاعات اولیه قلمدان‌ها صرف نظر شد و در خلال تحلیل تزیینات قلمدان‌های مذکور، موارد حائز اهمیت ذکر شده است. در (جدول ۱) جهت معرفی و شناخت ۳۵ نمونه قلمدان پایه ماشه با تکنیک نقاشی زیرلاکی قاجاریه، شکل، نحوه برش، ابعاد، رنگ زمینه و تکنیک مورد استفاده و نیز موضوع تزیینات روی آن شرح داده شده است.

جدول ۱: اطلاعات مربوط به ۳۵ قلمدان منتخب موزه آرمیتاژ و موضوعات تزیین آن‌ها

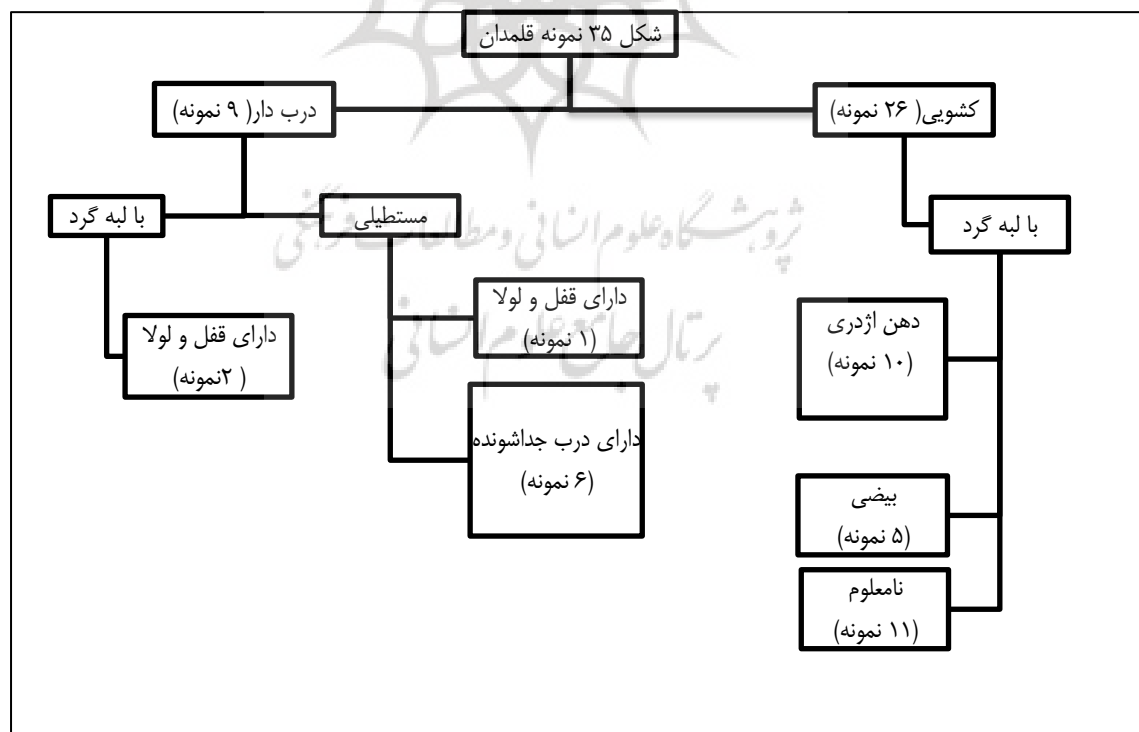
ردیف	تصاویر	تکنیک رنگ‌آمیزی	ابعاد	تاریخ ساخت	نام هنرمند	فرم قلمدان / شیوه برش	موضوعات تزیین تمام وجوه - قلمدان
۱		رنگ روحی و جسمی روی بوم سیاه	۲۲,۷ × ۳,۲ × ۳,۸ سانتی‌متر	ربع سوم قرن نوزدهم	بی‌نام	کشویی با لبه گرد / دهن اژدری	گل‌ومرغ
۲		روحی و جسمی روی بوم ابری	۲۲,۵ × ۳,۳ × ۳,۸ سانتی‌متر	بین ۱۸۸۰ تا ۱۸۸۱	جواد امامی	کشویی با لبه گرد / نامعلوم	گل‌ومرغ
۳		روحی و جسمی روی بوم مرقش	۲۱,۵ × ۲,۶ × ۳,۸ سانتی‌متر	اواخر قرن نوزدهم	بی‌نام	کشویی با لبه گرد / بیضی	گل‌ومرغ

۴		روحی و جسمی روی بوم سیاه	۲۳ × ۴ ۳,۱ سانتی متر	بین ۱۸۹۳ تا ۱۸۹۴	محمدصادق الامامی	کشویی با لبه گرد/ نامعلوم	گل و مرغ
۵		روحی و جسمی روی بوم قهوه‌ای	۲۲,۸ × ۳,۵ × ۳,۸ سانتی‌متر	اواخر قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ بیضی	گل و مرغ / چهره‌سازی رنسانسی
۶		روحی و جسمی روی بوم سیاه	۳۷ × ۱۰ × ۷,۵ سانتی‌متر	ربع سوم قرن ۱۹	علی گروسی	درب دار با لبه گرد/ دارای قفل و لولا	گل و مرغ
۷		تک رنگ طلایی روی بوم سیاه (زبانه با زمینه قرمز)	۲۶ × ۵,۱ × ۳,۶ × سانتی‌متر	اواخر قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ بیضی	گل و مرغ با تکنیک تشعیر و حلکاری
۸		جسمی و روحی روی بوم قهوه‌ای	۲۳,۸ × ۳,۳ × ۴,۲ سانتی‌متر	اواخر قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ نامعلوم	گل و مرغ / خوشنویسی و پیکره‌نگاری
۹		جسمی و روحی روی بوم رنگ روشن	۲۲,۹ × ۴ × ۳,۲ × سانتی‌متر	اواسط قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ بیضی	رزمی
۱۰		جسمی و روحی روی بوم سیاه	۴۰,۲ × ۹ × ۶,۷ × سانتی‌متر	اواسط قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ دهن اژدری	رزمی
۱۱		جسمی و روحی	۴۰,۳ × ۷,۵ × ۹,۶ سانتی‌متر	ربع سوم قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ دهن اژدری	رزمی
۱۲		جسمی و روحی	۲۳ × ۴,۵ × ۳,۷ × سانتی‌متر	نیمه اول قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ دهن اژدری	منظره پردازی / پرتره (چهره‌سازی)
۱۳		جسمی و روحی	۲۷ × ۶,۳ × ۴,۵ سانتی‌متر	نیمه اول قرن ۱۹	بی‌نام	درب دار مستطیلی / دارای درب جداشونده	مجلس درباری فتحعلی شاه
۱۴		جسمی و روحی	۲۲,۳ × ۳ × ۳,۸ سانتی‌متر	نیمه اول قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ بیضی	منظره پردازی
۱۵		جسمی و روحی	۲۳,۵ × ۳,۲ × ۴,۱ سانتی‌متر	نیمه اول قرن ۱۹	نجف علی	کشویی با لبه گرد/ نامعلوم	قدنما سازی / منظره پردازی
۱۶		جسمی و روحی	۲۳,۷ × ۳,۴ × ۴,۳ سانتی‌متر	اواسط قرن ۱۸	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ نامعلوم	منظره پردازی
۱۷		جسمی و روحی	۲۳,۲ × ۴ × ۳,۲ × سانتی‌متر	اواسط قرن ۱۹	بی‌نام	کشویی با لبه گرد/ نامعلوم	منظره پردازی

منظره پردازی	درب دار مستطیلی / دارای درب جداشونده	بی نام	نیمه اول قرن ۱۹	۶,۲ × ۲۷ ۴,۵ × سانتی متر	جسمی و روخی		۱۸
مجلس درباری / گل و مرغ / چهره سازی	درب دار مستطیلی / دارای درب جداشونده	بی نام	ربع سوم قرن ۱۹	۶,۲ × ۲۷ ۴,۳ × سانتی متر	جسمی و روخی		۱۹
تصویر پادشاه / منظره پردازی	درب دار مستطیلی / دارای درب جداشونده	بی نام	اواخر دهه ۱۸۳۰	۲۷,۲ × ۴,۵ × ۶,۳ سانتی متر	جسمی و روخی		۲۰
شکارگاهی	کشویی با لبه گرد / دهن اژدری	بی نام	اواسط قرن ۱۹	۴ × ۲۳ ۳,۳ سانتی متر	جسمی و روخی		۲۱
منظره پردازی	کشویی با لبه گرد / دهن اژدری	بی نام	نیمه اول قرن ۱۹	۲۴,۸ × ۳,۴ × ۴,۴ سانتی متر	جسمی و روخی		۲۲
مجلس زنانه درباری / منظره - پردازی	درب دار مستطیلی / دارای درب جداشونده	بی نام	نیمه اول قرن ۱۹	۶,۳ × ۲۷ ۴,۵ × سانتی متر	جسمی و روخی		۲۳
چهره سازی / منظره پردازی	درب دار مستطیلی / دارای درب جداشونده	بی نام	نیمه اول قرن ۱۹	۶,۱ × ۲۷ ۴,۳ × سانتی متر	جسمی و روخی		۲۴
منظره پردازی / بزمی	درب دار با لبه گرد / دارای قفل و لولا	بی نام	اوایل قرن ۱۸	۲۵,۵ × ۴,۲ × ۵,۴ سانتی متر	جسمی و روخی		۲۵
هنر تذهیب (ختایی و دو اسلیمی با نشان)	کشویی با لبه گرد / دهن اژدری	بی نام	اواخر قرن ۱۹	۵,۲ × ۲۹ ۴,۳ × سانتی متر	جسمی		۲۶
منظره پردازی با تکنیک تشعیر و حلکاری	کشویی با لبه گرد / نامعلوم	آقا سید محمد امامی	ربع سوم قرن ۱۹	۹ × ۴۱ ۷,۵ سانتی متر	حلکاری با طلا روی بوم قرمز		۲۷
منظره پردازی با تکنیک تشعیر و حلکاری	کشویی با لبه گرد / نامعلوم	آقا سید محمد امامی	ربع سوم قرن ۱۹	۹,۵ × ۴۱ ۸ × سانتی متر	حلکاری با طلا روی بوم سیاه		۲۸
خوشنویسی / گل و مرغ / هنر تذهیب (ختایی ترنج و سر ترنج)	کشویی با لبه گرد / نامعلوم	بی نام	اواخر قرن ۱۹	۴ × ۲۳,۳ ۲,۷ × سانتی متر	رنگ طلا و رنگ های روخی و جسمی		۲۹

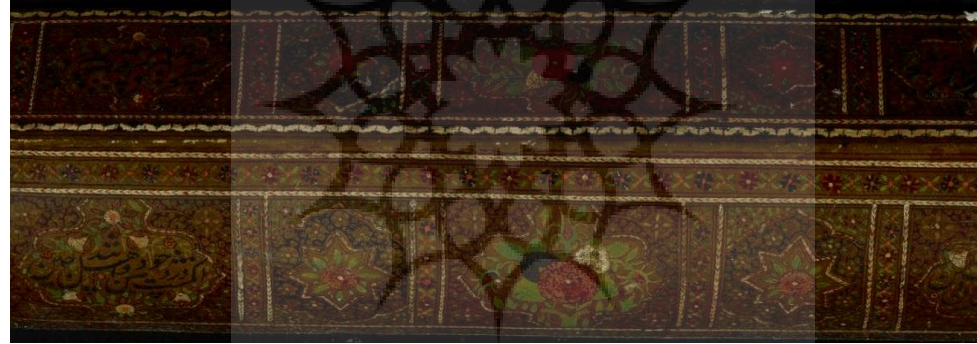
خوشنویسی / گل و مرغ / تذهیب (نقوش گیاهی)	کشویی با لبه گرد/ دهن اژدری	بی نام	اواخر قرن ۱۹	۲۴,۶ × ۳,۵ × ۴,۷ سانتی متر	روخی و جسمی		۳۰
هنر تذهیب با نقوش گیاهی (ختایی / اسلیمی)	درب دار مستطیلی / دارای قفل و لولا	جعفر الحسینی	اواسط قرن ۱۸	۵,۶ × ۲۷ ۴,۶ × سانتی متر	طلا و رنگ جسمی		۳۱
هنر تذهیب با نقوش گیاهی (ختایی / اسلیمی)	کشویی با لبه گرد/ دهن اژدری	بی نام	اواخر قرن ۱۹	۵ × ۳۱,۵ ۴,۲ × سانتی متر	جسمی		۳۲
نقوش گیاهی (ختایی / اسلیمی ابری و اسلیمی پیچک دار)	کشویی با لبه گرد/ نامعلوم	استاد علی- اصغر	حدود ۱۸۸۴	۲۰,۵ × ۲,۷ × ۳,۳ سانتی متر	طلا و رنگ جسمی و روخی		۳۳
منظره پردازی / قدنما سازی	کشویی با لبه گرد/ دهن اژدری	بی نام	حدود ۱۸۴۰	۲,۲ × ۹,۲ ۱,۷ × سانتی متر	روخی و جسمی روی بوم مشکی		۳۴
هنر تذهیب با نقوش گیاهی (ختایی / اسلیمی)	کشویی با لبه گرد/ نامعلوم	بی نام	حدود ۱۸۸۰	۲۲,۵ × ۳,۴ × ۳,۷ سانتی متر	روخی و جسمی روی بوم قرمز		۳۵

در (شکل ۱) نیز قلمدان‌ها از لحاظ کاربرد و شکل دسته بندی شده‌اند. به طور کلی شکل قلمدان‌ها، یا کشویی و یا درب دار بوده که هر دو دسته، شیوه برش و شکل‌های مختلف داشته‌اند.

شکل ۱: دسته‌بندی فرمی قلمدان‌ها

بر اساس (شکل ۱)، بیشترین تعداد قلمدان‌ها مربوط به قلمدان‌های کشویی با لبه گرد است و قلمدان‌های درب‌دار، کم‌تر متداول بوده است. همچنین شکل برش دهان اژدری متداول‌تر از برش بیضی است. در میان قلمدان‌های درب‌دار نیز، قلمدان‌های مستطیلی به نسبت لبه گرد رایج‌تر بوده و به طور کلی قلمدان‌های با درب جداشونده نیز بیشتر از قلمدان با قفل و لولا هستند زیرا تنها ۳ نمونه قلمدان هم مستطیلی و هم لبه گرد دارای قفل و لولا

	جزئیات قلمدان ۳		جزئیات قلمدان ۴
	جزئیات قلمدان ۵		جزئیات قلمدان ۶
	جزئیات قلمدان ۷		جزئیات قلمدان ۸
	جزئیات قلمدان ۱۹		جزئیات قلمدان ۲۹
		جزئیات قلمدان ۳۰	

جدول ۳: تحلیل کاربرد نقوش انسانی، نقوش گیاهی، نقوش طبیعت‌گرایانه در تزیین قلمدان‌های منتخب موزه آرمیتاژ

قلمدان	چهره‌سازی یا چهره-نگاری		تذهیب مزین به نقوش گیاهی						منظره‌پردازی							
	نقوش انسانی		ختابی	اسلیمی						نقوش طبیعت‌گرایانه						
	زن	مرد		چندول‌کشی	ساده	پهچک‌دار	ابری	۲ اسلیمی	درخت	پنه	کوه و صخره	آب	بخته	گل	دریا	
۱			*													
۲			*													
۳			*													
۴			*													
۵	*	*	*													
۶			*													
۷			*													
۸			*						*		*	*	*			
۹			*								*	*	*			

آنچه بیشتر در قلمدان‌ها متداول بود، نقش اندازی افقی بوده است، ظاهراً طرح‌های عمودی بعدها به کار گرفته شد (Robinson, 2007, p. 101) و در دوره قاجار نمونه‌هایی از قدنماسازی عمودی یا منظره‌پردازی بر قلمدان‌ها دیده می‌شود که در قلمدان شماره ۱۵ و ۱۷ (شکل ۱ و ۲) نیز مشهود است. در دوره قاجار، نقاشی همگام با سایر هنرها به دنبال تحولات اجتماعی و همگام‌سازی عناصر عاریتی فرهنگ غرب با هویت ملی، گرایش به هنر ناتوالبستی و نفوذ هنر اروپایی به‌ویژه در موضوعات ترسیمی پیدا کرد. پرتره زنان به شیوه اروپایی یا پرتره زنان اروپایی (شکل ۳) و گرایش به موضوعات مسیحی و یا ترکیب‌بندی‌هایی بر اساس آن (شکل ۴) تا پایان دوره ناصری مورد توجه بود. فرنگی مآبی در نقاشی دوره قاجار در آثار لاک‌ی با نمایشی از دورنمای ساختمان‌ها، فضا‌سازی با پرندگان و حیوانات و جویبار قابل شناسایی است (Hosseiniyan, Soheili, & Eslami, 2019, p.19-21). در جزئیات (شکل ۳)، رقم نقاشی «یا شاه نجف» ذکر شده است. این رقم مربوط به آقا نجف علی نقاش سبک صفوی دوره قاجار است. رقم این هنرمند هم‌معنای مذهبی دارد و هم به اسم او اشاره دارد. این نوع رقم زدن از اواسط دوره قاجار که آثار نقاشان در میان عامه مردم مقبولیت پیدا کرد، مرسوم شد. سبک نجفعلی، اسلوب فرنگی‌سازی و ترسیم چهره‌های زنان و مردان به‌ویژه شخصیت‌های مسیحی است (Azhand, 2012, p. 37). در میان سایر قلمدان‌ها نیز رقم جواد امامی (قلمدان ۲)، صادق امامی (قلمدان ۴)، علی گروسی (قلمدان ۶)، نجف علی (قلمدان ۱۵)، آقا سیدمحمد امامی (قلمدان ۲۷ و ۲۸)، جعفر حسینی (قلمدان ۳۱) و علی اصغر (قلمدان ۳۳) به چشم می‌خورد که همگی از نقاشان و برخی جلدسازان و قلمدان‌نگاران دوره قاجار بوده‌اند.

در میان این گونه آثار، گاه دیده شده است که نقش‌آرای قوی‌دستی در سطح قلمدانی به اندازه معمولی، ترسیم منظره یک جنگ، هزار چهره-پرداز خورده را در حالات گوناگون پیکار و زدوخورد با چند صد اسب در میدان جنگ به نمایش درآورده و کاری اعجاز‌گونه پدید آورده است؛ بنابراین مسلم است که قلمدان با این وجوه و ریزه‌کاری و پرکاری نقوش، صرفاً برای حمل نوشت‌افزار نبوده است؛ بلکه قلمدان‌های بسیار نفیس و گران‌بها جنبه نمادین داشته و نشانه اهلیت صدارت و استیفا و کمال‌پرستی و هنردوستی به شمار می‌رفته است. زمانی که پادشاه قلمدان جلوی کسی می‌گذاشت، نشانه حکم صدارت یا وزارت یا منشی‌گری او را امضاء کرده بود و برداشتن قلم نشانه‌ی عزل بود (Mahmoudi, 2022, p. 118).

شکل ۳: فرنگی‌سازی با قدنماسازی عمودی، قلمدان شماره ۱۵، دوره قاجاریه، رقم یا شاه نجف، موزه آرمیتاژ

شکل ۴: فرنگی‌سازی با منظره‌پردازی عمودی، قلمدان شماره ۱۷، دوره قاجاریه، هنرمند نامعلوم، موزه آرمیتاژ

پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری

در پاسخ به پرسش اول که شکل، نقوش و تزئینات زینت‌دهنده قلمدان‌های منتخب دوره قاجاریه موجود در موزه آرمیتاژ چگونه است؟ این نتایج حاصل شد؛ قلمدان‌های قاجاری موجود در موزه آرمیتاژ از لحاظ شکل در دو دسته کلی کشویی و درب‌دار طبقه‌بندی می‌شوند که قلمدان‌های کشویی بیشتر از درب‌دار بوده و از محبوبیت بیشتری در این دوره برخوردار بوده است. تمام قلمدان‌های کشویی کله گرد، دو شیوه برش دهان اژدری و بیضی دارند. قلمدان‌های درب‌دار در دو دسته ۱- مستطیلی ۲- کله گرد قابل دسته‌بندی‌اند که تمام قلمدان‌های درب‌دار کله گرد، دارای قفل و لولا هستند و تعداد قلمدان‌های درب‌دار مستطیلی بیشتر از درب‌دار کله گرد است. موضوع تزئینات قلمدان‌ها گوناگون و شامل گل‌ومرغ، صحنه‌های رزمی، تذهیب (اسلیمی و قاب‌بندی، ختایی)، خوشنویسی، منظره‌پردازی، تک چهره‌نگاری، مجالس درباری و شکارگاهی و جانورسازی، تشعیر است که در برخی موارد فقط یک موضوع مثل گل‌ومرغ و یا تذهیب کار شده و در برخی موارد ترکیبی از چند موضوع روی یک قلمدان به چشم می‌خورد. موضوع منظره‌پردازی بیشترین فراوانی نمونه‌ها را به خود اختصاص داده که به صورت منفرد و یا در ترکیب با سایر موضوعات به کار رفته است و پس از آن موضوع گل‌ومرغ و سپس هنر تذهیب با کاربرد نقوش ختایی بیشترین تعداد را دارد.

نقوش گل‌ها در هنر گل‌ومرغ جزء تزئینات پرکاربرد قلمدان‌نگاری هستند که گل صدپر و بلبل مهم‌ترین عنصر این مجموعه‌اند و بیشترین کاربرد را

دارند. همچنین گل‌های نسترن و شقایق و پس از آن شکوفه سیب، گل کوبک و رعنا بخش اعظم تزئینات گل و مرغی را تشکیل می‌دهند. در برخی موارد نیز نقاش فقط به رسم شاخه گل صدپر و یا فندق به همراه پرند روی قلمدان اکتفا کرده است. تزئینات پیکره‌نگاری و تک‌چهره پردازی نیز جزء تزئینات مرسوم این قلمدان‌ها هستند.

در بخش اعظم قلمدان‌ها استفاده از جدول کشی تزئینی مشهود است و نیز در برخی قلمدان‌ها تزئینات ختایی در قالب هنر تذهیب در پس زمینه به چشم می‌خورد. همچنین برخی نمونه‌ها دارای تزئینات اسلیمی هستند که اسلیمی‌ها به ۴ گونه‌ی اسلیمی ساده، پیچک‌دار، ابری و دو اسلیمی تصویر شده‌اند. منظره‌پردازی به عنوان بخش مهمی از نقوش و تزئینات قلمدان‌ها به چشم می‌خورد که عناصری از قبیل درختان، تپه‌ها، کوه و صخره، ابر، بوته، گل‌ها و چشمه و دریا به عنوان نقوش تزئینی به کار رفته‌اند و در قلمدان‌ها عنصر درخت در تعداد نمونه‌های بیشتری به کار رفته است و پس از آن بوته، کوه و صخره و ابر و تپه نقوشی هستند که بیشترین کاربرد را دارند. در یک نمونه قلمدان که مجلس بزم تصویر شده، یک ساز تار نیز به چشم می‌خورد. نقوش حیوانات نیز به تعداد زیاد روی قلمدان‌ها رسم شده که نقش آهو و اسب بیشترین کاربرد را داشته که این امر نیز به دلیل بیشتر بودن صحنه‌های رزمی و شکارگاهی در مصورسازی قلمدان‌ها است. همچنین ابزار و ادوات جنگی نیز از نقوش زینت‌دهنده قلمدان‌ها هستند که سپر، کلاه خود، شمشیر و خنجر بیشتر به تصویر درآمده‌اند. لازم به ذکر است ۸ نمونه قلمدان نیز رویت شد که رقم‌دار هستند.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اصلی، پیشنهاد موضوع و چگونگی نگارش مقاله، روش‌شناسی و نظارت بر نوشتار و مدیریت پروژه را بر عهده داشته است. همچنین بخشی از بدنه مقاله را نگارش کرده است. نویسنده دوم در تکمیل بخش توصیفی و تنظیم برخی جداول، ویراستاری ادبی و همچنین نگارش چکیده و نتیجه‌گیری فعالیت داشته است. گردآوری اطلاعات تاریخی، نگارش پیش‌نویس مقاله و تنظیم جداول اولیه توسط نویسنده سوم انجام شده است.

References

- Ehsani, M. T. (1999). The art of Qalamdan making in Iran. *Iran Nameh*. (67): 561-568. [in Persian]
- احسانی، محمدتقی. (۱۳۷۸). هنر قلمدان‌سازی در ایران. *ایران نامه*. (۶۷): ۵۶۸-۵۶۱.
- Eskandari, M. (2002). Papier Mache oil (lacquer) painting. *Book of Month of Art*. (53 & 54): 148-150. [in Persian]
- اسکندری، مینا. (۱۳۸۱). نقاشی روغنی (لاکی) پایه ماشه. *کتاب ماه هنر*. (۵۳ و ۵۴): ۱۵۰-۱۴۸.
- Azhand, Y. (2012). Karestan Honary Agha Najafali. *Fine Arts - Visual Arts*. 18(4): 33-42. [in Persian]
- آزند، یعقوب. (۱۳۹۲). کارستان هنری آقا نجفعلی. *هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*. (۴): ۴۲-۳۳.
- Azhand, Y. (2017). Life and Works of Ali Ashraf. *Fine Arts - Visual Arts*. 23(1): 29-38. [in Persian]
- آزند، یعقوب. (۱۳۹۷). زندگی و آثار علی اشرف. *هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*. (۱): ۳۸-۲۹.
- Pakbaz, R. (2015). One-volume encyclopedia of art (second edition). Tehran: Contemporary Culture Publications. [in Persian]
- پاکباز، رویین. (۱۳۹۵). دایرة المعارف هنر یک جلدی (چاپ دوم). تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- Panjuh Bashi, E., & Amani Rad, F. (2021). Study of the motif of the dog in the Qalamdan works of Aghanajfeli an artist of the period of Mohammad Shah Qajar. *Jelveh Honar*. 13(30): 18-32. [in Persian]
- پنجه باشی، الهه؛ و امانی راد، فاطمه. (۱۴۰۰). مطالعه نقش‌مایه سگ در آثار قلمدان‌نگاری آقانجفعلی هنرمند دوره محمدشاه قاجار. *جلوه هنر*. (۳۰): ۱۳-۱۸.
- Jahanbakhsh, H., & Sheikhi Narani, H. (2015). Research on the bird-and-flowers motifs and their use in traditional arts of Iran (Zandiyeh and Qajar period). *New History*. (16): 129-162. [in Persian]
- جهانبخش، هانا؛ و شیخی نارانی، هانیه. (۱۳۹۵). پژوهشی پیرامون نقش گل و مرغ و کاربرد آن‌ها در هنرهای سنتی ایران (دوره زندیه و قاجاریه). *تاریخ نو*. (۱۶): ۱۶۲-۱۲۹.
- Hosseini Motlaq, S. M. (2012). An attitude towards bird-and-flowers painting with an emphasis on the works of Agha Lotfali Shirazi painter. *Naqsh Mayeh*. 7(17): 23-35. [in Persian]
- حسینی مطلق، سیده ملیحه. (۱۳۹۲). نگرشی پیرامون نقاشی گل و مرغ با تأکید بر آثار آقا لطفعلی صورتگر شیرازی. *نقش‌مایه*. (۱۷): ۳۵-۲۳.
- Hosseinian, H., Soheili, J., & Eslami, S. S. (2019). Investigation of the social-political developments of the Qajar period in the wall paintings of Imam Juma's house in Tehran. *Jelveh Honar*. 12(3): 7-24. [in Persian]
- حسینیان، هیراد؛ سهیلی، جمال‌الدین؛ و اسلامی، سیده سپیده. (۱۳۹۹). بررسی تحولات سیاسی - اجتماعی دوره قاجار در نقاشی‌های دیواری خانه امام جمعه در تهران. *جلوه هنر*. (۳): ۱۲-۷.
- Khalili, N. (2007). Lacquer works (Sudabe. Rafiei Sakhai, Trans.). Tehran: Karang. [in Persian]
- خلیلی، ناصر. (۱۳۸۶). کارهای لاکی (سودابه رفیعی سخایی، مترجم). تهران: کارنگ.
- Robinson, B. (2007). Lacquer painting in the Qajar era. (Translated by Ardeshtir Eshraghi). *Golestan honar*. (9): 101-110. [in Persian]
- رابینسون، بی. (۱۳۸۶). نقاشی لاکی در عهد قاجار. (ترجمه اردشیر اشراقی). *گلستان هنر*. (۹): ۱۱۰-۱۰۱.
- Rostami, M. (2013). *Iranian Bookbinding*. Tehran: Matn. [in Persian]
- روستمی، مصطفی. (۱۳۹۲). *جلدسازی ایرانیان*. تهران: متن.
- Shaiestefar, M., Shaiestefar, Z., & Khazaei, R. (2011). Social investigation of the presence of women in Qajar Qalamdans in the collection of Nasser Khalili. *Women in Culture and Art*. 4(1): 127-148. [in Persian]
- شایسته‌فر، مهناز؛ شایسته‌فر، زهره؛ و خزائی، رضوان. (۱۳۹۱). بررسی اجتماعی حضور زنان در قلمدان‌های قاجاری در مجموعه ناصرخلیلی. *زن در فرهنگ و هنر*. (۱): ۴-۱۴۸-۱۲۷.
- Shahri, J. (1992). *Old Tehran* (third edition, vol. 1). Tehran: Bina. [in Persian]

- شهری، جعفر. (۱۳۷۱). طهران قدیم (ویرایش ۳، ج ۱). تهران: بینا.
- Saremi, M. (2003). Mohammadzaman, the painter of flower arrangements in Qalamdan. *Book of the Month of Art*. (63 & 64): 151-144. [in Persian]
- صارمی، محمد. (۱۳۸۲). محمدزمان نقاش گل‌آرای قلمدان. کتاب ماه هنر. (۶۳ و ۶۴): ۱۵۱-۱۴۴.
- Safaran, E., & Sarikhani, M. (2010). Qalamdan and its manufacturing technique in the Safavid and Qajar periods. *Binab(Surah Mehr)*. (15): 80-91. [in Persian]
- صفاران، الیاس؛ و ساریخانی، مجید. (۱۳۸۹). قلمدان و تکنیک ساخت آن در دوره صفویه و قاجاریه. *بیناب (سوره مهر)*. (۱۵): ۹۱-۸۰.
- Attarzadeh, A. K., & Seif, N. (2017). Analysis of the lacquer painting of the Qajar period (based on the works in the Golestan Palace Museum). *Rahpooie honar/Visual Arts*. 1(1): 69-79. [in Persian]
- عطارزاده، عبدالکریم؛ و سیف، نرجس. (۱۳۹۷). تحلیل در نقاشی لاک‌ی دوره‌ی قاجار (بر اساس آثار موجود در کاخ‌موزه‌ی گلستان). *رهپویه هنر/هنرهای تجسمی*. (۱): ۷۹-۶۹.
- Karimzadeh Tabrizi, M. A. (2000). Qalamdan and other oil industries of Iran. London: Satrap and Mostofi. [in Persian]
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی. (۱۳۷۹). قلمدان و سایر صنایع روغنی ایران. لندن: ساتراپ و مستوفی.
- Canby, S. R. (2010). *Iranian painting (Mehdi. Hosseini, Trans.)*. Tehran: University of Art Press. (Original work published 2004). [in Persian]
- کنبای، شبلا. (۱۳۸۹). نقاشی ایرانی (مهدی حسینی، مترجم). تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- Mahmoudi, F. (2021). the role of the dominant discourse systems of the Qajar period in the visual texts of the Qalamdans. *The Path of Artificial Arts*. 1(2): 103-121. [in Persian]
- محمودی، فتنه. (۱۴۰۰). نقش نظام‌های گفتمانی مسلط دوره قاجار در متون تصویری قلمدان‌ها. *رهپویه هنرهای صناعی*. (۲): ۱۰۳-۱۲۱.
- Naderi Alam, A., & Chalipa, K. (2010). Investigation of the evolution of painting, especially landscape painting in Qalamdan painting from the Safavid period to the end of the Qajar period. *Negareh*. 5(16): 43-56. [in Persian]
- نادری عالم، علی؛ و چلیپا، کاظم. (۱۳۸۹). بررسی تحول نقاشی به‌ویژه منظره‌سازی در قلمدان‌نگاری دوره صفوی تا اواخر دوره قاجار. *نگره*. (۱۶): ۵۶-۴۳.
- Nazemian, Sh. (2011). Investigating the types of flower and bird motifs used in Safavid, Zandiyeh and Qajar period paintings (unpublished master's thesis). Faculty of Visual Arts, University of Tehran. [in Persian]
- ناظمیان، شکوفه. (۱۳۹۱). بررسی انواع نقوش گل و مرغ استفاده شده در نقاشی‌های دوره صفویه، زندیه و قاجاریه (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد). دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه تهران.
- Landau, A. S. (2015). *Man, Mode, and Myth: Muhammad Zaman ibn Haji Yusuf. Pearls on a String: Artists, Patrons, and Poets at the Great Islamic Courts*, 166-203.

